

LA REFORMA RELIGIOSA DEL PATRIARCA SAPERA A FINALS DE L'EDAT MITJANA. L'EXEMPLE DE LES VISITES PASTORALS A LES PARRÒQUIES DEL BAIX LLOBREGAT¹

LLUÍS MONJAS MANSO

A través de les visites pastorals del patriarca Saperà (anys 1414, 1421 i 1425) a les parròquies del Baix Llobregat hom intenta revelar les claus de la reforma i política pastoral duta a terme per aquest important prelat, que avançà més d'un segle les directrius del futur Concili de Trento. Mitjançant aquestes visites també reconstruïm el funcionament de les comunitats parroquials i la religiositat popular de la comarca durant el primer terç del segle xv.

Els estudis sobre la parròquia s'estan renovant profundament en l'actualitat. Com demanen Michelle Fournié i Gazzaniga,² la parròquia ha de ser estudiada com un tot, com un organisme al si del qual es multipliquen els intercanvis i les relacions, intercanvis de béns i de lligams, de diners i d'acions, d'ajuda material i d'auxili espiritual. Els actors i els beneficiaris d'aquesta xarxa de circulació, els laics i els clergues, els vius i els morts, formen una comunitat estreta i coherent. Amb aquesta filosofia he desenvolupat la meua recerca, de la qual exposo a continuació les idees principals.

Una de les fonts privilegiades per a l'estudi de la parròquia són les visites pastorals. Alguns arxius diocesans catalans (com els de Barcelona, Girona i Vic) contenen registres de visita pastoral des de començaments del segle xiv (des del 1303 al bisbat de Barcelona, durant el pontificat de Ponç de Gualba), i destaquen per la riquesa del seu contingut. De fet són dels més antics i complets conservats a l'Europa occidental, però han estat poc emprats pels historiadors.³ La meua recerca parteix de l'estudi de les visites pastorals del bisbe Francesc Climent, àlies *Saperà*, (anys 1414, 1421 i 1425) a les parròquies de l'actual comarca del Baix Llobregat, amb l'objectiu d'analitzar i reconstruir la vida reli-

1. Aquest article selecciona les idees principals de la *maîtrise* que vaig presentar a la Universitat de Toulouse-Le Mirail l'estiu del 1996. El fet que la directora del treball fos Mme. Fournié, gran especialista en història religiosa de la baixa edat mitjana, m'obrí unes possibilitats metodològiques i bibliogràfiques que em permeteren arribar a conclusions sensiblement innovadores respecte a aquelles que fins ara es feien a casa nostra en el camp de la història religiosa, especialment en allò referent a la història de la parròquia. Lluís MONJAS MANSO, *Les visites pastorals del patriarca Saperà: un instrument de reforma (a través de les parròquies del Baix Llobregat, 1414-1425)*, Université de Toulouse-Le Mirail/Universitat de Barcelona, 1966, *memoire de maîtrise d'histoire*, en el marc del Programa Interuniversitari de Cooperació Erasmus de la Unió Europea.

La *maîtrise* consta d'una gran quantitat de mapes i quadres que per qüestions d'espai és impossible situar en aquest article. Seria important la seva consulta en cas de gran interès per la temàtica, ja que s'hi ha sistematitzat tota la informació de les fonts i es troba implícita la metodologia de recerca.

2. Michelle FOURNIÉ; Jean-Louis GAZZANIGA, «La paroisse dans le Midi de la France à la fin du Moyen Age: éléments pour une enquête», *Annales du Midi (La quête de l'au-delà: comportements religieux dans le Midi médiéval)*, vol. xcviij, núm. 175 (juliol-setembre 1986), p. 387-411.

3. Christian GUILLERÉ, «Les visites pastorales en Tarraconaise à la fin du Moyen-Age (XIVe-XVe s.)». L'exemple du diocèse de Gerone», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, vol. xix, núm. 1 (1983), p. 125-167.

giosa i parroquial de la comarca a finals de l'edat mitjana, però també d'analitzar la política pastoral duta a terme per l'Església del primer terç del segle xv.

Complement ideal de les visites pastorals per al coneixement parroquial són les constitucions provincials i sinodals. Si bé durant el segle xv gairebé no se n'elaboraren, les que ens han arribat dels segles xiii i xiv són molt riques i importants, per la qual cosa és imprescindible la seva consulta per a qualsevol estudi de sociologia religiosa.⁴ Aquestes constitucions formaven un corpus legislatiu que havien d'observar religiosos i feligresos, i les visites eren l'instrument per verificar el seu compliment. Podem afirmar que constitucions i visites eren els instruments de govern dels bisbes.

L'ESPAI OBJECTE D'ESTUDI: LES PARRÒQUIES DEL BAIX LLOBREGAT AL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XV

L'espai estudiat són totes les parròquies i capelles que a començaments del segle xv es trobaven dins la comarca del Baix Llobregat. S'hi ha afegit la parròquia de Santa Eulàlia de Provençana, ja que part de les seves terres (l'illa de Banyuls) es troben dins l'espai comarcal.

Les terres del Baix Llobregat pertanyien a la diòcesi de Barcelona, que es trobava dividida en quatre districtes: l'oficialat (territori central dependent directament de la cúria diocesana) i els deganats o arxiprestats perifèrics del Penedès, Vallès i Piera. A començaments del segle xv, les parròquies del Baix Llobregat es trobaven repartides entre l'oficialat i el deganat de Piera. A l'oficialat pertanyien les parròquies de Santa Maria de Martorell, Santa Maria de Corbera, la parròquia del monestir de Sant Ponç de Corbera, Sant Boi de Llobregat, Sant Esteve de Cervelló, Santa Coloma de Cervelló, Sant Martí de Torrelles, Sant Vicenç dels Horts, Santa Maria de Castelldefels, Sant Pere de Gavà, Sant Cristòfol de Begues, Sant Climent de Llobregat, Santa Margarida de Sant Genís de Rocafort, Santa Maria de Cornellà, Sant Joan Despí, Sant Miquel de Molins de Rei, Santa Eulàlia del Papiol, Santa Creu d'Olorda, Santa Eulàlia de Provençana, Sant Just Desvern, Santa Maria Magdalena d'Esplugues, Sant Miquel de Castellví de Rosanes i Sant Andreu de Matoses o d'Aiguestonses (de la Barca). Al deganat de Piera pertanyien: Sant Esteve de Sesrovires, Sant Pere d'Abrera, Santa Maria d'Esparreguera, Santa Maria d'Olesa de Montserrat i Sant Corneli de Collbató.⁵

Però, què era una *parròquia* exactament? Segons Gaudemet, és, primer de tot, un lloc de culte on es retroben fidels i clergat, que té un territori delimitat i unes persones, la pertinença de les quals a la parròquia es desenvolupa pel pagament del delme a llur pastor i el compliment en aquella església de diferents actes de la vida religiosa (missa dominical i rebuda dels sagraments). S'ha de tenir, per a la realització d'aquestes finalitats religioses i culturals, un pastor (rector) agregat a l'església i un patrimoni que asseguri les necessitats del culte, dels clergues i dels laics.⁶

4. JOSÉ SÁNCHEZ HERRERO, «Los concilios y los sínodos diocesanos españoles 1215-1550», *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, vol. III, núm. 5 (1981 i 1982), p. 113-181, i vol. IV, núm. 7, p. 111-197; JOSEP M. PONS GURI, «Constitucions Conciliars Tarraconenses (1229-1330)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XVII, núm. 1 (gener-juny 1974), p. 65-128, i vol. XVIII (1975), p. 241-363; J. N. HILLGARTH; GIULIO SILANO. «A Compilation of the Diocesan Synods of Barcelona (1354): Critical Edition and Analysis», *Mediaeval Studies*, vol. IVL (1984), p. 78-157.

5. MONJAS (1966), p. 62.

6. JEAN GAUDEMET, «La paroisse», a «Le Gouvernement de l'Église à l'époque classique (1140-1378)», 2a. part, *Le gouvernement local*, a G. LE BRAS; J. GAUDEMET [dir.], *Histoire du droit et des institutions de l'Église en Occident*, vol. VIII, núm. 62 (1979), París, p. 217-230.

El centre de la parròquia era l'església parroquial. Aquesta era l'edifici de culte més important on se celebrava quotidianament l'ofici diví i el cant de les hores canòniques i on s'administraven tots els sagraments. A més de l'església parroquial, el cementiri o fossar, la casa del rector o rectoria i les sagreres o centres d'emmagatzament o productes agraris constituïen el complex parroquial.

Però, a més de les parròquies, en els registres de visita pastoral surten esmentades les *esglésies sufragànies* i les *capelles*. Les primeres eren esglésies dependents de les parroquials. Al Baix Llobregat en tenim tres per al període estudiat, Santa Eulàlia de Pallejà (dependent de Sant Vicenç dels Horts), Santa Maria de la Palma de Cervelló (dependent de Sant Esteve de Cervelló) i Sant Miquel d'Eramprunyà (dependent de Sant Pere de Gavà). Segurament disposaven d'un territori natural adscrit i diferenciat a l'interior del terme parroquial, però la dependència es manifestava en primer lloc en l'ordre econòmic —tributació econòmica a l'església parroquial—; i, en segon lloc, en l'ordre religiós, ja que a les esglésies sufragànies no se celebrava l'ofici diví amb la mateixa regularitat que a les parroquials i només s'administraven determinats sagraments.

Les capelles acostumaven a ser edificis molt més petits que les esglésies parroquials i sufragànies. Eren dependents de les esglésies parroquials i només impartien el sagrament de l'eucaristia quan tenien instituit un benefici simple. Tanmateix, la migradesa de les rendes amb les quals eren dotats els beneficis, accentuada per la crisi baix medieval, feia que a la pràctica el servei religiós fos escàs i irregular.

A més, són visitats dos hospitals: el dels pobres del castell del Papiol i el dels pobres de Crist de la vila de Sant Vicenç dels Horts. A la comarca hi havia també tres monestirs: el de Sant Ponç de Corbera, el de Sant Genís de Rocafort, a prop de Martorell, i el de Sant Joan de l'Erm (petita comunitat de donades),⁷ dins la parròquia de Sant Just Desvern.

Com hem insinuat més amunt, les parròquies tenien un peculi en rendes, béns immobles i diners, cosa que feia que fossin molt desitjades per mans laiques i religioses. En teoria, el bisbe, com a cap de la diòcesi, havia de ser el cap suprem també de totes les parròquies, però aquesta no era la realitat i el seu poder estava molt retallat pel patronat⁸ laic i religiós de monestirs i capítols cate-

7. Es tractava de persones, en aquest cas dones, que volien menar una vida austera, desenvolupant una economia precària. Aquestes comunitats assoliren llur zenit a mitjan segle XIII, però entraren en crisi durant el segle XIV de la mà de la crisi socioeconòmica. El 1361 l'església del monestir de Sant Joan de l'Erm amenaçava ruïna. Segons la visita del 1414, el monestir tenia prioressa —Francesca de Mas Joan— i set donades sota la seva obediència —Margarida Masada, Sibila de Puig, Mateua Janer, Desitjada Galceran, Constança Canyameres, Eulàlia Molina i Valença Maçana— (ADB, *Visites Pastorals*, vol. XIV, f. 290v-291v). A més, el monestir disposava, des del 1419, d'un benefici a Santa Maria, alguns dels beneficiats del qual es traslladaren a Sant Marçal de Molins de Rei més endavant. L'any 1425 el monestir mantenia la prioressa, però la comunitat s'havia reduït extraordinàriament car només quedaven dues donades (ADB, *Visites Pastorals*, vol. XV, f. 141v). Aquest despoblament del monestir anunciava el seu trasllat a Barcelona, que es produí l'any 1466, a les agustines de Montalegre.

8. El dret de patronat procedeix de la institució anomenada *capellania* de l'alta edat mitjana. Segons el dret de capellania, el senyor, dit també *capellanus*, tenia àmplies atribucions sobre el temple i el rector. Moltes esglésies parroquials de la diòcesi de Barcelona, especialment les més antigues, tenien als segles XI-XII un *capellanus* i un rector. El primer, com a *patronus* o «senyor directe» de l'església, presentava al bisbe una persona a la qual el bisbe instituïa, confirmava i nomenava rector (nom derivat del *regere curam animarum*). El rector havia de donar al *capellanus* o *patronus* una porció anual, ja fos en diners o en blat o civada, relació que entra en l'òrbita feudal, ço és, entre el *dominus directus* (el *capellanus*) i el *rector utilis* del senyor. El primer tenia el domini directe i el segon, l'útil sobre la parròquia. Així el rector no podia fer cap contracte d'importància referent a la seva església sense el consentiment i la intervenció del *capellanus*. Després del segle XII, l'expressió *capellanus* o *capellania* desaparegué, i es va imposar el concepte *patronus* o *ius patronatus*, que coincidia amb l'antiga capellania (José M. Martí i Bonet, «Los privilegios papales y las parroquias de la diócesis de Barcelona», *Antibologica Annua*, vol. XXX-XXXI (1983-1984), Roma, Instituto Español de Historia Eclesiástica, p. 295-323).

dralicis. Marc de vida cristiana, la parròquia serà utilitzada sovint amb finalitats profanes. Ja Gracià, en el seu *Decret*, es mostra totalment en contra que els laics s'apropriïn béns de les esglésies, car les esglésies són patrimoni de l'autoritat dels bisbes i els laics no poden posseir ni delmes ni esglésies.⁹ Però la realitat era molt diferent, al Baix Llobregat a començaments del segle xv hi havia dos tipus de parròquies, les de dret de patronat, que tenien un vicari perpetu, i les de lliure assignació del bisbe. Les primeres estaven a les mans dels senyors eclesiàstics següents:

Monestir de Sant Cugat: Santa Maria de Castelldefells.

Mensa capitular de la catedral de Barcelona: Sant Joan Despí, Sant Esteve de Cervelló (canonge degà), Sant Boi de Llobregat (ardiaca major), Santa Eulàlia de Provençana (canonge *praeceptor*), Santa Maria de Cornellà (canonge *praeceptor*), Sant Cristòfol de Begues, Sant Andreu de la Barca, Sant Miquel de Castellví de Rosanes, Santa Maria de Martorell, Sant Pere de Gavà, Sant Climent de Llobregat, Santa Creu d'Olorda, Sant Vicenç dels Horts i Sant Esteve de Sersroviures.

Abadessa de Sant Pere de les Puel·les: Santa Maria Magdalena d'Esplugues.

Rector de la Santa Creu de l'Orde: Sant Miquel de Molins de Rei.

Les esglésies de lliure assignació del bisbe eren Santa Eulàlia de Madrona o el Papiol, Sant Pere d'Abrera, Sant Corneli de Collbató, Santa Maria de Corbera, l'església parroquial del monestir de Sant Ponç de Corbera, Santa Margarida de Sant Genís de Rocafort, Santa Maria d'Esparreguera, Santa Maria d'Olesa de Montserrat, Sant Just Desvern, Santa Coloma de Cervelló, Sant Martí de Torrelles i el monestir de Sant Joan de l'Erm.

Així doncs, només en onze parròquies i un monestir de donades del Baix Llobregat el bisbe podia fer lliurement el nomenament dels rectors i rebre rendes. Això fou una limitació a les temptatives de les jerarquies eclesiàstiques per esmenar el clergat, car no podien controlar completament l'elecció dels rectors. De totes maneres, cada vegada els bisbes intervenien més en el nomenament dels rectors. De fet, les visites pastorals foren un mitjà centralitzador a les mans del prelat, ja que visitava les parròquies independentment que en tingués o no el patronatge.¹⁰

L'ACCIÓ PASTORAL I REFORMADORA DEL PASTOR: LES VISITES PASTORALS

En el període estudiat, el bisbe de Barcelona era una figura excepcional i de gran qualitat política i intel·lectual: Francesc Climent, àlies *Sapera*, que desenvolupà dos pontificats a la diòcesi barcelonina, el primer entre el 1410 i el 1415 i el segon entre el 1420 i el 1430.¹¹ El canonge Ribas li dedicà el panegíric següent:

9. En les constitucions provincials del patriarca d'Alexandria hom diu (PONS I GURI (1975), vol. xviii, p. 323 i 324): «XVIII. NE PARROCHIALIS ECCLESIE PER LAYCOS ATTRIBUENTUR. Cum ecclesie parrochiales per laicos administrari non debeant, statuimus quod laicis nullomodo atribuentur, sed per clericos et viros ecclesiasticos ecclesiis gubernentur, secundum canonicas sanctiones.»

10. Vital CHOMEL, «Droit de patronage et pratique religieuse dans l'archevêché de Narbonne au début du xvè siècle», *Bibliothèque de l'école des Chartes*, núm. cxv (1967), p. 58-137.

11. No m'estendré massa sobre la figura del bisbe Climent, perquè no és el tema de l'article. Per a més informació sobre ell, vegeu MONJAS (1996), p. 71-81.

Crescut á la sombra piadosa de nostra Seu desde molt noy, canonge d'aquesta Basílica, Ardiaca del Panadés, Bisbe de Mallorca, de Tortosa, de Barcelona, Arquebisbe de Çaragoça, Patriarca de Jerusalem, y administrador de nostra Diòcesis com á Prèlat estimadíssim, lo embaxador de Catalunya en lo célebre parlament de Caspe; lo Nunci del Papa Benet XIII en la cort del Rey D. Martí d'Aragó y lo continuador de nostra Catedral desde lo trascor fins á la paret del frontis actual. Lo prelat de les constitucions més sabies y més famoses de nostra corporació, [...].¹²

El bisbe Climent fou un ferm partidari de Pedro de Luna (Benet XIII) i intervingué també en el Compromís de Casp (en la causa de Ferran d'Antequera)¹³ i, en finalitzar la seva vida, ajudà a cloure el Cisma d'Occident. A més a més, establí contacte amb els principals personatges polítics i religiosos de l'Europa del seu temps (sobretot durant el primer pontificat barceloní, ja que romangué gairebé sempre a la cort papal d'Avinyó; participà en diferents concilis, com el de Constança dels anys 1414-1418, i fou nunci de Benet XIII a Castella). Amb aquestes dades podríem dir que actuà més com a polític i senyor laic que com a religiós, però això seria fals, ja que, si com a polític tingué un paper fonamental, com a reformador religiós de les diòcesis encomanades a ell també el tingué.

Però, què volia dir la paraula *reforma* a la baixa edat mitjana? No es tracta d'una reforma doctrinal, sinó de *re-fer* allò que estava *des-fet*, *re-formar* allò que s'havia *de-format*, i això es referia als costums i maneres d'actuar.¹⁴ El patriarca Saperà (el bisbe Climent va ser nomenat l'any 1419 patriarca de Jerusalem) fou una persona que s'avançà al seu temps, un *prereformista*, un bisbe que sentia i volia una religiositat més externa, on els ritus, l'esplendor del culte, el fervor popular i l'església al carrer eren un preludi de les idees que arribaren de manera oficial a partir de Trento, però que ja les intentaren aplicar molts bisbes barcelonins des del segle XIV (com és el cas de Ponç de Gualba), i que arribaren a un punt culminant amb el patriarca Saperà.

Tanmateix, el bisbe era una persona molt ocupada, que tenia poc temps per dedicar a les seves «ovelles» (feligresos), i encara a la ciutat de Barcelona tenien escasses ocasions de veure'l. Però, què passava amb les zones rurals? Com es mantenia el contacte entre pastor i ovelles, entre bisbe i fidels al Baix Llobregat, per exemple? El principal mitjà de cohesió a la diòcesi i de fer notar el poder del bisbe eren les visites pastorals i els sínodes, aquests s'havien de dur a terme si el bisbe no volia que el comte rei o el capítol (poders paral·lels al del bisbe) es quedessin aquesta parcel·la d'influència i poder.¹⁵ A més, com ja hem dit, les visites pastorals eren un mitjà de centralització, ja que el bisbe visitava totes les parròquies, independentment del fet que en tingués o no el patronatge.

La tasca pastoral dels bisbes es duia a terme principalment mitjançant la convocatòria de sínodes i la realització de visites pastorals, que eren la pedra angular de tota reforma,¹⁶ com es desenvoluparen a la diòcesi de Barcelona? Durant els segles XIII i primera meitat del XIV hi hagué una impor-

12. Bonaventura RIBAS i QUINTANA, *Monografia del Bisbe Saperà*, Barcelona, 1989, p. 31 i 32.

13. Ja Ferran Soldevila havia remarcat el paper determinant de Benet XIII per a l'elecció de Ferran d'Antequera com a rei en el Compromís de Casp, i no hem d'oblidar que el bisbe Francesc Climent era un dels principals col·laboradors del papa Luna. Ferran SOLDEVILA, *El Compromís de Casp (Resposta al Sr. Menéndez Pidal)*, Rafael Dalmau Editor, 1995.

14. Enric MOLINÉ, «Els Sínodes d'Urgell del segle XVI i la Reforma Catòlica», *Urgellia*, vol. x (1990-1991), p. 407-427.

15. Nicole LEMAÎTRE, *Le Rouergue flamboyant: le clergué et les fidèles du diocèse de Rodez (1417-1563)*, París, Cerf, 1984, p. 55-83.

16. Pierrette PARAVY, *De la Chrétienté Romaine à la Réforme en Dauphiné. Evêques, Fidèles et Déviants (vers 1340-vers 1530)*, vol. 1, École Française de Rome, 1993, p. 95.

tant activitat sinodal al bisbat, de la qual sorgiren diverses recopilacions, conservades a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB). Aquestes constitucions són la millor expressió de la renovació pastoral dels segles XIII i XIV, i la resposta d'una església que busca eficàcia i una evangelització profunda dels fidels. Tanmateix, des de l'any 1354 no es convocà cap sínode, però les anteriors constitucions romangueren vigents i foren vistes com a llistó al qual s'havia d'arribar per aconseguir la reforma de l'Església. El bisbe Sopera tampoc no en convocà.

La segona tasca pastoral del bisbe, les visites pastorals, sí que foren dutes a terme pel patriarca Sopera. El cisma estimulà les visites pastorals per l'ànim de tots els candidats de reformar la vida religiosa i mostrar-se com els millors administradors de les ovelles i els béns del Senyor, però també per l'ànim d'assegurar-se la fidelitat del clergat i la recaptació de l'impost de visita. El patriarca Sopera, fidel a la tradició del país de realitzar visites pastorals, fidel a l'espiritualitat del cercle de Benet XIII, i en contacte amb els grans reformadors del moment, com Joan Gerson (fou arquebisbe de París), que encoratjaren la realització de visites pastorals a les seves diòcesis, era conscient de la necessitat de realitzar-les per reformar la vida religiosa dels seus administrats. De fet, la visita és el punt de trobada d'una tradició fixa i immutable i d'un projecte pastoral actual, és a dir, d'una fusió harmoniosa i dinàmica entre una disciplina immemorial i les exigències del present.¹⁷

Totes aquestes idees se'ns fan paleses a través de les visites que el bisbe Sopera va manar que es fessin al Baix Llobregat. Les parròquies del Baix Llobregat ja tenien una ferma tradició en la realització de visites pastorals, conservada en una gran quantitat de registres referents al segle XIV.¹⁸ En aquell moment calia reformar els costums i la moralitat de clergues i fidels, tema també principal de les constitucions sinodals d'aquell segle. Les visites s'adaptaren a les necessitats del moment, i es convertiren principalment en processos eclesiàstics.

A finals del segle XIV i començaments del segle XV, la conjuntura econòmica, social, política i religiosa de crisi fa que canviï també el contingut de les visites pastorals, que s'adaptaran a les noves circumstàncies i necessitats de reforma. De fet, observem que existeixen uns sòlids plantejaments previs a la visita que trobem plasmats en el qüestionari de visita pastoral que redactà Jaume Marquilles (1413) i que es troba en l'encapçalament dels registres de visita pastoral del 1413 i el 1414 que el patriarca Sopera manà que es fes.¹⁹

En aquest qüestionari, que es troba en la línia de l'espiritualitat del moment, les iniciatives de reconstrucció i reforma anaven dirigides principalment a qüestions morals *in membris* (que no *in capite*). S'intenta desenvolupar la teologia pastoral i mística, que creia prioritari il·lustrar la devoció dels humils i netejar-la de creences dolentes. En aquesta línia, la formació del clergat diocesà esdevé indispensable, per la qual cosa el qüestionari reuneix els punts de la moral i de la fe que era imprescindible que coneguessin els clergues pobres i amb poca cultura. Així, el bisbe Sopera i el

17. PARAVY (1993), p. 152.

18. LLUÍS MONJAS MANSO, *Las visitas pastorales en el Baix Llobregat a lo largo del s. XIV*, Universitat de Barcelona, 1991, treball inèdit.

19. ADB, *Visites Pastorals*, vol. XI, f. 2r-3v. El volum es troba dividit en dues parts, al començament de la segona es torna a repetir un qüestionari de visita pastoral idèntic al primer, i, a més a més, redactat per la mateixa persona: ADB, *Visites Pastorals*, vol. XI, f. 2r-5v bis.

seu cercle lluitaren perquè la ciència sagrada no fos únicament el fruit d'un exercici intel·lectual, i exigiren l'esforç de relacionar-la, d'una banda, amb la mística i, de l'altra, amb les preocupacions pràctiques del ministeri pastoral.²⁰ Els principals aspectes que hom demana que siguin inspeccionats són:

— L'examen de tot allò referent al rector i la resta del clergat, coneixement de les fórmules per a l'administració dels sagraments i possessió de les constitucions provincials i sinodals.

— La *visitatio rerum*: examen d'edificis i objectes sagrats.

— Les irregularitats en el comportament moral i religiós de clergues i laics.

El qüestionari serà aplicat al llarg de les tres visites pastorals que portà a terme Francesc Climent a les parròquies del Baix Llobregat i per tota la diòcesi (les del 1414, 1421 i 1425). Sense cap mena de dubte, les visites més completes són les de l'any 1421, que posen una atenció prioritària en la *visitatio rerum*, descrivint amb el més petit detall tots els altars, llibres, vestits sacerdotals i objectes de culte de les esglésies. La visita del 1425 serà principalment una comprovació de les disposicions fetes en la visita del 1421.

Com diu Puig i Aleu referint-se a les visites del bisbe Bertran a Girona del 1421 al 1423,²¹ les visites pastorals de la diòcesi de Barcelona també es poden situar en una cruïlla on conflueixen, d'una banda, la via de la tradició pastoral de la diòcesi i, de l'altra, les idees prereformistes del segle. Aquesta síntesi determina el contingut de la visita, que es pot apreciar en les actituds dels representants del bisbe al llarg d'aquesta: actitud pedagògica (ensenyar coses als curats); to benevolent davant situacions econòmiques difícils; austeritat en els manaments de despeses de manteniment, reparació i construcció d'edificis i objectes de culte, atenent sempre l'estat econòmic de parroquians i beneficiats; examen exhaustiu de les biblioteques parroquials; examen exhaustiu de tot el mobiliari litúrgic; esforç d'objectivitat; hom escoltava tothom, hom investigava i hom actuava contundentment.

En definitiva, les visites són la posada en pràctica de la política pastoral del bisbe Saperà i el reflex de l'ull del visitador (que normalment és un delegat del bisbe, un home de plena confiança). A través dels registres de visita del bisbe Saperà que han arribat fins a nosaltres, intentarem reconstruir el funcionament de les parròquies del Baix Llobregat.

LES «VELLES» DEL BAIX LLOBREGAT: ELS PARROQUIANS

Les visites pastorals del patriarca Saperà ens forneixen unes dades excepcionals per conèixer la població del Baix Llobregat entre l'any 1414 i l'any 1425: els parroquians. En totes les visites d'aquest període el visitador demana al rector o vicari quin és el nombre de parroquians dels quals té la seva cura, aquests responen amb unes xifres que s'assemblen força a les que tenim per als focs. Fins ara els fogatges eren l'única font de què disposàvem a l'hora d'intentar reconstruir la població

20. FRANCIS RAPP, *La Iglesia y la vida religiosa en Occidente a fines de la Edad Media*, Barcelona, Labor, 1973, p. 74-76.

21. IMMACULADA PUIG I ALEU, «La concepció de la visita pastoral del bisbe Andreu Bertran a la diòcesi de Girona (1420-1423), en el context reformista de l'Església Occidental al segle xv», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 29 (1987), p. 143-157.

baix medieval, però tenim un gran buit de més d'un segle, que va des del 1378 al 1381 i fins al 1497, en què no disposem de cap foc; les dades sobre parroquians de les visites pastorals podrien completar aquesta font, ja que es produeixen entremig d'aquest llarg període de sequera de fogatges.

Són fiables les dades que tenim sobre parroquians? Segons Roser Salicrú, sí,²² car el clergat parroquial, tant a partir de la confessió quaresmal i de l'acompliment pasqual com a través de l'administració dels sagraments (baptisme i enterraments), era testimoni privilegiat de tots els esdeveniments demogràfics, i coneixia millor que ningú els membres de la comunitat. Tanmateix, un gran especialista en demografia baix medieval com Maurice Berthe considera que aquesta font no és gens fiable de cara a la demografia, ja que els preveres normalment n'arrodonien el nombre i algunes xifres no semblen versemblants.²³ Així doncs, el concepte *parroquià*, igual que el de *foc*, s'ha d'analitzar amb molta cautela, ja que pot amagar moltes inexactituds.

Malgrat tot, recordem que el concepte *parroquià* cal entendre'l com a cap de casa o de família, de manera que, amb les reserves adequades, podríem considerar-lo equiparable al foc; d'aquí ve l'interès de la cúria episcopal per conèixer el nombre de les seves ovelles (parroquians), ja que, segons el nombre de parroquians, els impostos i el valor de la parròquia variarien.

Tenim dades de la majoria de parròquies, però de vegades les mancances impossibiliten la comparació entre diferents anys i es fa difícil extreure conclusions per a algunes parròquies. La Pesta Negra dels anys 1348-1349 inaugurà un període de tres segles d'epidèmies intermitents, que delmaron la població de la comarca. L'hàbitat, en gran part dispers, del Baix Llobregat salvà la comarca d'una catàstrofe demogràfica. A l'inici de la gran Pesta la mitjana d'habitants del Baix Llobregat devia ser de 4 focs/Km², superior a la mitjana de Catalunya, que no arribava als 2,5 focs/Km².²⁴

Amb l'arribada de la gran Pesta s'inicià una davallada progressiva de la població que queda molt ben reflectida en la mitjana d'habitants de la comarca: 2,7 focs/Km² el 1378; 2,2 parroquians/Km² el 1414, i 2,1 parroquians/Km² el 1421 (no podem fer la mitjana del 1425, car falten moltes dades), i 2 focs/Km² el 1497. Comparant la mitjana d'habitants per parròquia també copsem aquesta tendència a la baixa poblacional: d'una mitjana de 75,2 focs per parròquia l'any 1378, passem a 39,7 focs per parròquia l'any 1497; pel mig, les visites ens deixen veure com durant els anys 1414, 1421 i 1425 hi ha una lenta però inexorable davallada poblacional de 53,9 parroquians, 52,6 parroquians i 50,4 parroquians per parròquia respectivament.

De totes maneres, la davallada poblacional no és gaire espectacular si la comparem amb altres indrets de Catalunya, ja que a començaments del segle xv s'inicià la immigració occitana (sobretot provinent de Gascunya),²⁵ que omplí part dels buits deixats per les grans mortaldats causades per la crisi demogràfica de la segona meitat del segle xiv.

22. Roser SALICRÚ i LLUCH, «Els parroquians del Maresme del 1413 i del 1421. Les visites pastorals com a eina per a la demografia», *VII Sessió d'Estudis Mataronins, 12 de maig de 1990*, Mataró, 1991, p. 57-60.

23. Informació de caire oral. Maurice Berthe és professor de la Universitat de Toulouse-Le Mirail.

24. «El poblament i la població», *Introducció, Barcelonès, Baix Llobregat*, vol. I, *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 320-324.

25. Jaume CODINA, «La immigració francesa al delta del Llobregat, 1400-1700», *XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. El Prat, 25-26 d'octubre 1980*, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat i Amics del Prat, p. 226-371.

Observem que al primer terç del segle xv, quan el bisbe Sopera encomana que es visitin els habitants del Baix Llobregat, aquests viuen majoritàriament en un hàbitat rural dispers amb unes concentracions d'habitants més elevades a les parròquies/poblacions de Sant Boi de Llobregat, Santa Eulàlia de Provençana, Sant Climent/Viladecans, Sant Joan Despí, Sant Just Desvern, Gavà, Sant Vicenç, Martorell, Olesa de Montserrat i Esparreguera. Aquestes viles, ben situades per al desenvolupament d'activitats econòmiques relacionades amb el comerç i l'intercanvi, a les zones de terres més fèrtils de la comarca, i determinades per la proximitat i fàcil comunicació amb la ciutat de Barcelona, es convertiren en l'eix de la vida comarcal. El despoblament afectà especialment les zones allunyades de la vall del Llobregat.

LA PARRÒQUIA COM A UNITAT ECONÒMICA

La parròquia es compon d'un patrimoni que té unes fonts que l'alimenten, també té unes càrregues i uns administradors que vetllen per l'optimització dels seus fruits econòmics. Aquesta unitat econòmica entrà en crisi a mitjan segle xiv de la mateixa manera que ho féu l'economia i la societat catalanes del moment.

L'element essencial de la riquesa parroquial, que es remunta fins a la fundació de la parròquia i que s'ha eixamplat al llarg del temps, es troba constituït per la dotació o el dot (*dos*) que devien aportar aquell o aquells que prenién la iniciativa d'erigir un nou lloc de culte. Aquest dot comprenia sobretot béns immobles: la rectoria i més o menys terres entre el veïnat (camps, prats, boscos, vinyes) explotades directament pel pastor o més freqüentment arrendades a cens. Però la parròquia tenia també altres fonts de riquesa: les ofrenes (*oblaciones*), els drets d'estola (*iura stolae*), les fundacions, el delme i el dret d'espoli (*ius spoli*).²⁶

Les visites pastorals del patriarca Sopera del 1414 i el 1421 ens proporcionen una dada excepcional per al coneixement de l'economia parroquial, cosa que hom no pot trobar en cap altra visita. Sota el terme genèric de *valor* s'engloba la renda anual que el rector podia obtenir, i tenia dues fonts principals: les rendes o fruits i els drets parroquials (per l'administració dels sagraments). De totes maneres, la dada és global i no ens permet conèixer quina part correspon a cada concepte. El valor definia la categoria econòmica de la parròquia, la capacitat que aquesta tenia de generar rendes i de mantenir un determinat nivell de servei religiós i d'infraestructura del culte. Era una xifra expressada en moneda de compte, aproximada i arrodonida. L'estabilitat de la xifra en les dues visites referma el seu caràcter teòric. És possible que obeís a una valoració del benefici curat feta en el moment de la seva taxació i que no es revisés fins passats uns certs anys.²⁷

26. GAUDEMET (1979), p. 269-275; Jean GAUDEMET, «La paroisse», *Institutions Ecclésiastiques*, llibre II, a Ferdinand LOT; Robert FAWTIER [dir.], *Histoire des Institutions Françaises au Moyen Age*, vol. III, 1962, p. 197-219. D'aquests impostos, el delme era el més important. Constituïa una desena part sobre tots els ingressos, però la quantitat variava fins a una quaranta-cinquena part. El delme, en teoria, havia d'anar a parar íntegrament al clergat parroquial, però tenia dos rivals: els laics i les abadies. Es percebia en espècie o diners, i el recaptava el mateix curat o uns agents especials, els delmers (*decimari*). La resistència al seu cobrament (bastant estesa) comportava l'excomunicació. El dret d'espoli es refereix a la successió dels rectors. A partir del segle XII es permeté als capellans testar (limitat als béns mobles propis), sempre que fessin un llegat pietós. Si el servidor parroquial moria sense fer testament, la majoria dels seus béns anaven a parar a la parròquia. Els bisbes mantingueren el costum de reservar-se una part dels béns dels clergues difunts: *quarta mortuorum*.

27. Pere BENITO, *Les parròquies del Maresme a la Baixa Edat Mitjana*, premi Iluro, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 1991, p. 233-239.

El valor mitjà de les parròquies del Baix Llobregat es trobava en 67 lliures, 23 sous i 11 diners, semblant al de les parròquies del Maresme durant les visites del patriarca Saperà,²⁸ i al de les parròquies del Baix Empordà, estudiades per Puig i Aleu pel que fa als anys 1420-1421.²⁹ De l'estudi d'aquestes dades observem que el pes relatiu del valor de cada parròquia en el conjunt comarcal té una gran relació amb el pes relatiu demogràfic corresponent.

De la mateixa manera que la parròquia tenia unes entrades econòmiques, també tenia unes despeses o càrregues. A les despeses que imposava el servei parroquial s'afegien les taxes diverses en profit del bisbe o del papat i les exigències dels patrons. Aquestes darreres eren les més importants i són aquelles que coneixem per a les parròquies del Baix Llobregat, car les visites del 1414 i el 1421, sota el concepte *onera*, fan referència a un conjunt d'imposicions amb les quals l'església parroquial contribuïa anualment al manteniment de les esglésies diocesana i universal.

Les principals càrregues que gravaven les parròquies del Baix Llobregat anaven a parar al bisbat. Les més importants eren: la dècima,³⁰ la visita,³¹ el sínode³² i la capellania.³³

El percentatge mitjà de les *onera* de les parròquies del Baix Llobregat respecte al valor total parroquial és de 12,8 %. Tanmateix, entre les diferents parròquies hi havia grans diferències, entre el 2,8 % de Sant Miquel de Molins de Rei i el 28,1 % de Sant Boi de Llobregat. Les parròquies de patronat han d'afegir a les exaccions del papat i de l'episcopat el dret de capellania, que cobren els senyors. És el cas de Sant Boi, Sant Climent, Sant Esteve de Cervelló, Sant Esteve Sesrovires, Sant Pere d'Abrera, Sant Vicenç dels Horts i Santa Maria de Martorell, que, en general, són esglésies amb elevat valor, per sobre o dins la mitjana de la comarca.

Les parròquies més pobres no paguen càrregues (en queden exemptes), com és el cas de Sant Cristòfol de Begues, o aquestes són prou reduïdes.

Com veiem, una part important del valor de les parròquies del Baix Llobregat se n'anava fora de la comarca per via de les exaccions del papat, l'episcopat i els senyors religiosos i laics amb dret de capellania. La majoria d'aquestes rendes anaven cap a la ciutat de Barcelona. De la mateixa manera que molts patricis de Barcelona iniciaren ja al segle XIII la compra de possessions immobles a les comarques del voltant de Barcelona, entre les quals hi havia el Baix Llobregat, i desviaren gran part de les rendes de la comarca cap a la ciutat, el mateix fenomen es produeix amb les rendes eclesiàstiques, que majoritàriament anaven cap a l'aristocràcia eclesiàstica barcelonina.

28. BENITO (1991), p. 234-236.

29. IMMACULADA PUIG I ALEU, *Les Visites Pastorals al Baix Empordà, els anys 1420-1421*, vol. II, 1985, p. 149-156 i 172 i 173, tesi de llicenciatura inèdita.

30. S'implantà a les diòcesis catalanes a partir dels anys 1279-1280, i esdevingué la imposició més costosa i important del clergat als segles XIV i XV. En teoria equivalia a la desena part de la renda de cada benefici eclesiàstic segons la valoració que es feia.

31. Era la imposició que els bisbes percebien dels rectors en concepte d'hospitalitat i hostatge en les visites pastorals.

32. Imposició en concepte de drets de participació en el sínode diocesà (com feia molt de temps que no se celebraven sínodes, l'impost es cobrava conjuntament amb la visita).

33. Dret que paguen totes les parròquies que no són estrictament de titularitat del bisbe al seu senyor directe. També podria rebre el nom de *dret de patronat*. Aquesta serà una de les càrregues més costoses en aquelles parròquies que no depenien directament del bisbe.

Totes aquestes entrades i sortides econòmiques s'enquadraven dins un funcionament administratiu i organitzatiu parroquial, l'anomenat *sistema benefICIAL*. La parròquia es trobava dins els beneficis menors, és a dir, aquells que no tenien jurisdicció, llevat de la moral. Dins els beneficis parroquials n'hi havia de dos tipus:

Beneficis amb cura d'ànimes. Es poden impartir tots els sagraments. El valor i les *onera* es refereixen sempre a aquests. Tenen els béns, les rendes i les càrregues pròpies de la parròquia. El principal representant era el *rector ecclesiae*, titular del benefici curat. El servidor d'una parròquia amb patronatge, que no tenia títol benefICIAL, però n'exercia les funcions, era el *vicarius perpetuus*. I quan un beneficiari de cura d'ànimes no residia a la parròquia i confiava el servei parroquial a un altre clergue, que no percebia tots els ingressos, aquest darrer rebia el nom de *vicarius*.³⁴

Beneficis no curats. Són els beneficis simples d'altar o de capella, constituïen una unitat econòmica autònoma a l'interior de la parròquia. Instituits i dotats per particulars, clergues o laics, els beneficis simples obeïen a les necessitats espirituals del fundador.³⁵ Els obtentors del benefici estaven exempts de qualsevol responsabilitat pel que fa als serveis espirituals de la parròquia, i celebraven la missa i els oficis setmanals determinats en els documents de fundació i dotació del benefici. Es troben a les parròquies més grans i riques, on sempre hi havia més d'un beneficiat. El curat, a més, tenia clergues ajudants com el diaca, l'*scolaris* i el sagristà.

En teoria, els beneficis només podien ser conferits pel bisbe, cap laic podia atorgar-se el dret de fer-ne una col·lació sobre un; estava prohibit tenir més d'un benefici per clergue o les rendes de més d'un; i els clergues beneficiats estaven obligats a residir al benefici. Tanmateix, aquestes normes eren constantment transgredides, com observem als beneficis del Baix Llobregat després de consultar les visites. Si les normes no eren respectades volia dir que el sistema benefICIAL es trobava en crisi. Però observem també, a través de les visites, que les autoritats episcopals acceptaven i toleraven aquesta situació. Primer, perquè durant el cisma els membres de la cúria episcopal feren un fort abús d'atribució i acaparament de beneficis. Segon, i no menys important, perquè era l'única capaç de readaptar les necessitats econòmiques dels beneficiats (i de l'Església en general) en vista de la conjuntura econòmica i social de crisi del feudalisme, dedicant-se principalment a proveir sobre beneficis vacants o sense servidor, i a controlar des de la cúria episcopal els canvis que es produïen.

La crisi econòmica benefICIAL s'inicià al segle XIV. Primerament, el progressiu augment de les càrregues fiscals durant el segle XIV —sobretot durant l'època cismàtica— que originà una disminució

34. GAUDEMET (1979), p. 245-265.

35. Així, en la visita a Santa Maria d'Olesa de Montserrat del 1421, mentre es visitava l'altar de Tots Sants, se'ns explica la clàusula de la dotació de l'altar (ADB, *Visites Pastorals*, vol. XIV, f. 16r bis): «Item leix decem nouem lliures e media barchinona de censal mort de aquells censals que io prech per que cant un clergue per la mia anima en laltar de tots sants en la sgleia de santa Maria de Aulesa de montserrat de la qual cosa vull e man que sia donador en Pere Ot nabot meu de la vila de Aulesa e als seus hereus e succedors e que sia donat al pus prosisme de mon linatge. Item leix .xx. sous de censal mort de aquells que io prech a obs de una lantia qui crem deuant lo dit altar. Prout in testamento dicti Guillelmo Ot Iaicus continentur.» Davant la mort, els feligresos es volien assegurar que anirien al cel, i això sovint s'intentava «comprar». Des de la promulgació de la doctrina del purgatori (Concili de Lió del 1274), les fundacions de misses de difunts es multiplicaren. D'aquesta manera, l'Església explotava econòmicament els fidels i hom institucionalitzà el culte als morts, més propi de les devocions populars, que l'Església intenta reconduir a través d'aquestes misses i cerimònies.

relativa de les rendes beneficials. Després, el rendiment decreixent de la terra durant els darrers segles baix medievals afectà tots els grups socials que hi basaven llur economia. Els beneficis produïen unes rendes anuals recolzades sobre els fruits del treball de les terres que constituïen el dot beneficial. La pèrdua de valor del diner afectà les rendes fixes en diner i va causar una davallada del valor del benefici. Aquesta disminució de les rendes fixes en diner aguditzà l'absentisme i el fenomen de la no-residència, agreujat pels buits i desequilibris demogràfics produïts per les pestes que hi hagueren des del 1348. La possibilitat d'obtenir altres beneficis en diferents localitats del bisbat, i encara en altres bisbats, féu que, al fet de la no-residència, se li afegís l'acumulació de beneficis en una sola persona.³⁶

Analitzant les dades dels registres de visita sobre els beneficis podem arribar a una sèrie de generalitzacions. Les rendes inferiors a 10 lliures eren miserioses, mentre que eren ben dotats els beneficis situats entre les 20 i 40 lliures. Al Baix Llobregat gairebé el 50 % dels beneficis simples es trobaven al llindar de la misèria, ja que llur valor és inferior a 11 lliures.

Aquest fet provoca que l'absentisme es trobi força generalitzat als beneficis del Baix Llobregat, tant als curats com als simples. Als primers, l'absentisme, tot i ser important, no és tan manifest com als segons (que tenen rendes més migrades). Així, a les vint-i-vuit parròquies de la comarca, l'any 1414, disset (60 %) rectors o vicaris perpetus hi són presents i serveixen llur benefici, mentre que onze (40 %) no hi resideixen ni serveixen el benefici. Respecte als beneficis simples, trenta (45 %) són servits pel titular, a vint-i-vuit (42 %) el titular es troba absent i vuit (13 %) no es troben dotats. L'any 1421, de les vint-i-set parròquies visitades, a quinze (56 %) el rector és present i serveix la parròquia, mentre que a dotze (44 %) el rector és absent i no la serveix; dels beneficis simples, vint-i-vuit (39 %) són servits pel titular i tenim vint-i-sis (37 %) beneficiats absents, mentre que disset (24 %) no són dotats. L'any 1425, de les vint-i-set parròquies visitades, catorze (52 %) són servides pel rector titular i tretze (48 %), per vicaris substituïts; dels beneficis simples, vint-i-sis (38 %) són servits pel titular, a vint-i-tres (33 %) el titular és absent i vint (29 %) no són dotats.

Al Baix Llobregat són més els titulars beneficiats presents (entre un 50 % i un 60 % per als beneficis curats i entre un 38 % i un 45 % per als beneficis simples), que no els absents, tot i que es pot observar una tendència al creixement de l'absentisme. Tot i així, la xifra de beneficiats absents és massa elevada. On es troben? Gairebé tots els rectors o vicaris perpetus absents es troben a Barcelona, la majoria són canonges de la Seu de Barcelona o beneficiats a la mateixa Seu, d'altres són beneficiats a Santa Maria del Mar o Santa Maria del Pi de Barcelona; Salvador Tolrà, rector de Santa Maria Magdalena d'Esplugues, és beneficiat a la parròquia de Sant Pere de les Puel·les de Barcelona, i l'abadessa del monestir de Valldonzella de Barcelona és la titular (té el patronat) de la parròquia de Santa Creu d'Olorda. Normalment els beneficis més rics, és a dir, les millors rendes de les parròquies del Baix Llobregat eren detentats per residents a Barcelona.³⁷

36. Immaculada PUIG I ALEU, «Les visites pastorals a la diòcesi de Girona al segle xv», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxviii (1985-1986), p. 211-241; PUIG I ALEU (1985), p. 221 i 222; BENITO (1991), p. 246-248.

37. El segon benefici de l'altar de Santa Maria a Sant Miquel de Molins de Rei, que tenia un valor de 20 ll. (un dels més elevats de la comarca), pertanyia a Francesc Bisbe, absent, beneficiat a l'església de Santa Maria del Mar; Francesc Ferriol, beneficiat al segon benefici de l'altar de Santa Maria a Sant Vicenç dels Horts (valor de 20 ll., molt elevat), no el serveix, i és canonge de la catedral de Vic; el beneficiat de la capella de Santa Eulàlia a Santa Maria d'Esparreguera (valor de 18 ll.), Antoni Plana, no el serveix i és beneficiat a la Seu de Barcelona.

Malgrat tot, les conseqüències de l'alt nivell d'absències que trobem a totes les categories beneficials del Baix Llobregat no comportaren una manca de serveis als altars, les capelles i parròquies que tenien els titulars absents. El sistema beneficional, a mesura que acusava el problema intern de l'absentisme, experimentà una sèrie de reajustaments als seus mecanismes. Foren els més importants les substitucions i l'acumulació de beneficis. La cúria diocesana permeté i a la vegada intentà controlar aquest «reajustament» del sistema, gràcies al desenvolupament burocràtic del govern diocesà, que expedia les autoritzacions sobre substitucions i acumulació.

Els beneficiats absents intentaren mantenir la titularitat del benefici, que passava a ser servit per un *deserviente* o *regente*. Sembla que l'*arrendatio* era el contracte utilitzat en aquests casos, en el qual es determinaven els deures i drets respectius del titular i del clergue substituït. Hem de recordar que molts dels preveres absents serveixen beneficis a altres esglésies en qualitat de *deservientes*. De fet, s'observa una estreta relació entre la mobilitat del clergat i les substitucions, és a dir, el clergat que realitzava els serveis d'un benefici en qualitat de substituït era reclutat, en la quasi totalitat dels casos, dins el mateix cos beneficional de la zona del Baix Llobregat i, àdhuc, dins la mateixa parròquia. Els clergues residents solien tenir la titularitat dels beneficis de renda mitjana o baixa, i complementaven llur economia amb el servei dels beneficis més rics de la comarca, dels quals no tenien la titularitat.

Es fa difícil trobar un prevere de la comarca que no acumuli, a més del benefici propi, el servei d'un altre, però, a més a més, tenim preveres que acumulen la titularitat de més d'un benefici (trenta-dos el 1414, vint-i-vuit el 1421 i vint-i-un el 1425). És freqüent trobar preveres que acumulen tres beneficis, però el més normal és acumular dos beneficis.³⁸

A tots aquells que servien un benefici del qual no eren titulars, el visitador manava que, sense excepció, obtinguessin la *licentia deservendi*. Era un document de caire administratiu, amb què els centres diocesans intentaren regular i controlar la mobilitat dels beneficiats. No devia ser difícil obtenir-la, car gairebé tots els preveres la tenien. Com diu Le Bras, s'establí un autèntic *mercat* entre els «professionals» disposats a servir els beneficis vacants, que sempre buscaven llur avantatge i llur comoditat,³⁹ però que a la vegada asseguraven el servei dels beneficis i la readaptació del sistema a la nova conjuntura econòmica, social i política.

El benefici adquirí un valor important com a bé transferible, alienable, comerciable i sovint disputable. Aquest fou el preu que s'hagué de pagar per assegurar el servei i funcionament dels beneficis parroquials.

Juntament amb el valor econòmic, els beneficis prengueren un valor encara més important, el polític. Consistia en la retribució de favors i serveis amb beneficis simples, o la seva assignació a títol honorífic a servidors reconeguts pels patrons laics i religiosos. Eren ocasions per a les quals la col·lació, en aquests beneficis, era molt escaient.

38. El cas més espectacular és el de Miquel Carbonell, vicari de Sant Pere de Gavà (1414), que és titular de cinc beneficis, la vicaria ja dita, la capella de Santa Maria Magdalena de Gavà, la capella de Santa Maria de Bruguers de Gavà, l'altar de Santa Maria, també a Gavà, i la capella de Sant Joan de Viladecans, a Sant Climent.

39. Gabriel le BRAS, *La Iglesia Medieval*, a FUCHE; MARTIN [dir.], *Historia de la Iglesia*, vol. XII, València, Edicep, 1975, p. 613-616.

Què fa el bisbe davant l'esfondrament del sistema beneficial clàssic i ortodox? Sembla clar que la fallida del sistema no escapava als ulls del visitador. Nogensmenys, les seves ordres són molt restringides i suaus en tot allò referent als beneficis, perquè ja s'ha produït una recomposició espontània del sistema i, com aquesta assegurava el servei i funcionament dels beneficis, és vista amb bons ulls i acceptada per les autoritats eclesiàstiques. Tot sembla fet amb el propòsit que els beneficis ja existents fossin correctament servits, en un intent de posar, per sobre de totes les qüestions d'índole administrativa, política o econòmica, la finalitat espiritual del benefici, és a dir, l'exercici correcte de l'*officium*, segons els preceptes de l'Església i les exigències de la religiositat popular.

En definitiva, hem de copsar l'absentisme, l'acumulació i les substitucions beneficials no només com un mecanisme per satisfer l'ambició i l'afany de riquesa dels alts càrrecs i la necessitat de retribuir favors (tot i que també hi són presents) com s'havia fet fins ara, sinó també com un mecanisme bastit pel cos eclesiàstic per adaptar-se a la situació de crisi de l'època baix medieval.

LES PARRÒQUIES COM A LLOC DE CULTE ON ES TROBEN FIDELS I CLERGAT

Del conjunt de ministres de la parròquia el més important era el rector. Es tracta del càrrec principal de la parròquia, que havia de ser el representant de Déu al poble, i que tenia l'autoritat directiva i moral. Era el clergue beneficiat que posseïa la *cura animarum*. Les tasques del rector eren: l'ofici diví, que comprenia el manteniment del culte, la celebració de les misses preestablertes pel costum, i el rís o cant de les hores canòniques; l'administració dels sagraments, excepte dels reservats al bisbe; i la predicació, informació i instrucció dels laics. Però el rector també era l'agent de les instàncies superiors, vetllant per l'execució de les sentències i els manaments oficials; i l'auxiliar local de la Inquisició. També feia de notari, i la parròquia era el centre de documentació. En general, el rector exercia un cert control sobre els costums de la comunitat i de la seva disciplina, també responia del comportament dels altres clergues, denunciava llurs irregularitats, així com del comportament dels laics.

L'origen geogràfic del clergat del Baix Llobregat era principalment de la mateixa comarca o de les comarques properes, incloent-hi Barcelona, tot i existir alguna excepció, com és el cas de Guillem Mir, subvicari a la parròquia de Sant Boi (1414), provinent de la diòcesi d'Elna.

A escala social, l'antroponímia específica compartida per aquests clergues i alguns masos de les parròquies permet suggerir que part del clergat resident (sobretot dels beneficis simples) era reclutat entre els membres de la pagesia local, fet relacionat amb la devaluació econòmica dels beneficis i amb l'ascens social dels èstrats mitjà i superior del camperolat.⁴⁰

Així, la majoria dels clergues del Baix Llobregat (aquells que serveixen els beneficis) foren homes d'església, però amb arrels pageses, i duïen una vida semblant a la dels camperols de la comarca, en perfecta harmonia, per tant, amb el grup de fidels que els eren confiats.⁴¹ Això provocava que la formació moral, cultural i religiosa de molts d'aquests clergues fos generalment mediocre, cosa que farà intervenir el bisbe per intentar *reformar* aquesta situació.

40. BENITO (1991), p. 111-121.

41. El mateix fenomen es constata a l'arquebisbat de Narbona. CHOMEL (1967), p. 58-137.

Durant la primera meitat del segle *xv* l'esforç reformador al Baix Llobregat dut a terme pels bisbes Ponç de Gualba i Ferrer d'Abella se centrà en la moralitat del clergat i el seu ministeri pastoral; en canvi, en les visites del bisbe Francesc Climent, el desig de millorar el clergat es manifestà sobretot per l'interès en la formació dels preveres.

En el pla teòric, tot i que durant aquest període no se celebren sínodes diocesans, es dugué a terme una elaboració rigorosa i metòdica de guies sobre disciplina intel·lectual i humana: les constitucions sinodals, destinades als servidors de la parròquia (amb els cànons dels sínodes celebrats durant els segles *xiii* i *xiv*). Les mateixes constitucions sinodals recorden l'obligatorietat dels curats de tenir les constitucions del patriarca d'Alexandria, recopiació del dret de la província eclesiàstica tarraconense que es considerava aplicable, i les recopilacions de les constitucions provincials i sinodals pròpies de la diòcesi de Barcelona, que s'havien de convertir en la guia essencial del prevere parroquial i l'element de cohesió del «poble cristià».

En el pla pràctic, amb motiu de les visites pastorals es fa un esforç per arrelar les prescripcions sinodals a la vida del clergat. La formació moral, cultural i religiosa dels vicaris regents i dels beneficiats d'altar i capelles, provinents de famílies pageses, era generalment mediocre, en contrast amb el nivell més elevat dels rectors titulars. Per això bona part del qüestionari model de la visita de l'any 1413 estava consagrat a determinar el grau de correcció o incorrecció del servei religiós i el nivell de formació teològica i moral dels curats. Especialment crida l'atenció la gran transcendència que hom dóna a l'apartat dedicat a copsar el nivell de coneixement dels sagraments i llur impartició, així com de les constitucions en general i si les tenien. La reforma del bisbe Saperà tenia una clara intenció pedagògica.

Però, a més d'aquests dos aspectes de l'obra episcopal de reforma, hi havia una altra acció, no tan bondadosa, consistent en l'acció repressiva de l'oficialat. Aquest tribunal s'emprà per castigar els clergues que oblidaven o negligien les exigències del sacerdoci, a més de buscar que es reforcés la cohesió diocesana i d'obrar per al redreçament moral. Coneixem l'acció d'aquest tribunal per les multes que posava (en les nostres visites de vegades és el mateix visitador qui fa de jutge i imposa i cobra les multes), que normalment anaven a parar a l'hisenda episcopal o als pobres de la vila o la diòcesi.

En general s'observa que el clergat del Baix Llobregat havia millorat respecte al segle anterior, sent les seves mancances o faltes molt poques i lleus en general. De fet, les respostes més comunes dels parroquians a les preguntes del visitador sobre els preveres eren: «Interrogatus de dicto vicario et eius servicio et dixerunt "tot bé",⁴² o «be per gracia de Deu e tenem tots per contents»,⁴³ o «es bon hom e de bona fama».⁴⁴ De totes maneres, hem de sospitar que els laics protegien els seus capellans, ja que s'estimaven més prevenir les faltes que reprimir-les, i no oblidem que es tracta de persones arrelades a la comarca.

42. ADB, *Visites Pastorals*, vol. xv, f. 136r. Extret de la visita a Gavà del 1425.

43. ADB, *Visites pastorals*, vol. xv, f. 143r-143v. Extret de la visita a Esplugues del 1425.

44. ADB, *Visites Pastorals*, vol. xiv, f. 9r bis. Extret de la visita a Abrera del 1421.

En produir-se la visita, els laics també eren objecte de l'anàlisi del visitador, car l'Església volia tenir-los controlats. La reforma no s'acabava amb els clergues, també hi ha una part per als fidels, tot i ser menys explícita. En les visites del patriarca Sopera copsem aquest intent de reforma dels feligresos, que es dirigeix sobretot a la formació i l'educació de les masses seguint els cànons de l'Església (com hem vist també amb relació als clergues). Si durant el segle XIV els laics sortien freqüentment en temes relacionats amb la moralitat, l'usura, els jocs, les blasfèmies, els sortilegis i els endevinaments i la qüestió de la celebració i solemnització del matrimoni, ara aquests temes desapareixen de les visites (seran controlats per unes altres vies) i hom posarà un èmfasi especial en el control de la confessió i els excomunicats.

Les visites del 1414 i el 1421 i, poc o molt, la del 1425, mostren com el visitador rebia també a cada parròquia un grup reduït de parroquians que actuen sota jurament com a testimonis sinodals. En l'interrogatori sobre l'actuació dels laics, és a dir, de llurs veïns, i del rector i/o vicari.

Els parroquians cridats no eren tots, sinó els «probos homines et fidedignos» (prohoms). Qui eren aquests prohoms? Llegint els registres de visita copsem que hi ha un seguit de famílies que tenen una tendència preferent a ser testimonis sinodals més d'un cop; com suposa Pere Benito pel que fa al Maresme, també al Baix Llobregat veiem que es tracta de famílies de l'alta i mitjana pagesia, és a dir, els parroquians que gaudeixen d'una posició socioeconòmica privilegiada al si de la comunitat parroquial.⁴⁵

Les visites no ens forneixen el càrrec o ofici de cada testimoni sinodal, però sembla segur que entre els prohoms cridats devia haver-hi sempre els obrers de l'obreria per retre comptes al visitador de la seva gestió i la del rector al capdavant de la parròquia. Veiem com aquests parroquians cridats gaudien, a més a més, d'una condició sociojurídica que els distingia de la resta de la comunitat, de la qual eren representants davant del poder jurisdiccional i episcopal. Els testimonis cridats durant les visites del patriarca Sopera pertanyerien als prohoms que estaven constituint, en la seva fase embrionària, la futura universitat de parroquians, és a dir, són el germen de la institució dirigent local.⁴⁶ En aquesta fase inicial, la història del pre municipi i la història de la parròquia es confonen.

Aquesta relació entre els testimonis sinodals i la naixent institució municipal queda ben palesa en algunes parròquies on trobem el càrrec d'algun parroquià, com a Sant Corneli de Collbató (1414), Francesc Serra; a Sant Pere d'Abrera (1414), Arnau Sesilles; a Santa Maria de Castelldefels (1421), Jaume Gual; a Esparreguera (1414), Bernat Pi, i a Olesa de Montserrat (1414), Pere Sartra, tots ells batlles; a Castellví de Rosanes (1414), Bernat Junquera, castlà; i, finalment, a Martorell, Francesc Cortés i Joan Montpar, en la visita del 1414, i Francesc Par, Gabriel Nebot i Pere de Plan, en la visita del 1421, així com a Olesa de Montserrat (1421), Jaume Sabet i Berenguer Llimona, tots ells jurats de les respectives viles.

En conclusió, mitjançant els testimonis sinodals copsem com és, al si de la parròquia on és basteix, el rudiment de la vida local o del municipi rural.

45. BENITO (1991), p. 121-129.

46. Jaume CODINA, *Els Pagesos de Provençana (984-1807)*, vol. I, Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, p. 128 i 190.

La inspecció dels laics que feia el visitador consistia en els punts següents:

[...] interrogato de suis parrochianis si confitentur quolibet anno, si sunt excommunicati, si sunt nomini Dei blasfamatores, si sunt male sentientes de fide catolica, si sunt concubinarii publici, si sunt usurarii, si sunt aliqui in gradu consanguinitatis vel alia prohibito matrimoniali collocati, si sunt aliqui ex ipsis sortilegii devinatores et demonium invocatores, et dixit [...].⁴⁷

Les respostes més comunes eren:

[...] quod omnes parrochiani dicte Ecclesie hoc anno proxime preterito confessi sunt et quod nullus eorum est excommunicatus vel in aliquo crimine publico notorio vel manifesto existens quod sciatur.

O bé: «Tot be per gracia de Deu».

Aquesta manca aparent de problemes entre els laics amaga que els rectors o vicaris encobrien llurs parroquians normalment, de la mateixa manera com hem vist que els parroquians cobrien les faltes dels rectors. De totes maneres, en els registres de visita surten dues qüestions principals: el control sobre el compliment del precepte pasqual i l'excomunió. Tot i així, aquests casos tan explícits indiquen que la majoria de la comunitat parroquial complia els preceptes de l'Església. En general, a començaments del segle xv tenim un cos de feligresos a les parròquies del Baix Llobregat força homogeni, on el cristianisme ha penetrat profundament, i el compliment dels preceptes de l'Església ha millorat respecte al segle passat.

A començaments del segle xv la parròquia es manté com el lloc de sociabilitat per excel·lència. El temple, a més de ser el principal lloc sagrat, era el punt de reunió dominical, de xerrada, on es parlaria de feina, del temps, dels esdeveniments i d'altres temes, com també dels clergues i dels serveis religiosos prestats. L'església es converteix en el lloc d'informació i reunió insubstituïble per a tothom.⁴⁸

LES PARRÒQUIES COM A LLOC D'EXPRESSION DE LA RELIGIOSITAT POPULAR

La pietat popular es trobava totalment centralitzada a l'església parroquial de les viles i, a més, és on donarà els seus millors fruits, cosa que podem observar a les parròquies del Baix Llobregat. Però aquesta pietat popular es trobava enquadrada dins una litúrgia de l'Església, que tenia la missa com a punt central i culminant (tot i que hi havia més manifestacions). Aquesta litúrgia modelarà el cristià de finals de l'edat mitjana en una religió de pràctiques externes.⁴⁹

Així, el ritu central de la missa era, per als parroquians, l'elevació de l'hòstia sagrada. La pietat popular es concentrà en la mirada de l'hòstia en el moment de l'elevació després de la consagració. Contemplant l'hòstia, els fidels adoraven la divinitat que el celebrant acabava de convocar a les sagrades espècies. Aquesta devoció eucarística contribuï a renovar el cerimonial d'altres oficis

47. ADB, *Visites Pastorals*, vol. xv, f. 223r-223v.

48. José BAUCELLS I REIG, *El sentimiento religioso popular en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*, Universitat de Barcelona, 1970, p. 199 i 252-268, tesi de llicenciatura inèdita.

49. Jacques CHIFFOLEAU, «Dels ritus a les creences. La pràctica de la missa a l'Edat Mitjana», *L'Aveng*, núm. 111 (gener 1988), p. 38-49; José Luis GONZÁLEZ NOVALÍN, «Religiosidad y reforma del pueblo cristiano», a Ricardo GARCÍA-VILLOSADA [dir.], *Historia de la Iglesia en España, III-P, La Iglesia en la España de los siglos XV y XVI*, núm. 18 (1980), Madrid, BAC *maior*, p. 351-363; DELARUELLE; LABANDE; OURLIAC, «El cristiano del final de la Edad Media», a FLICHE; MARTIN [dir.], *Historia de la Iglesia, vol. XVI. La crisis conciliar*, València, Edicep, 1976, p. 299-305.

davant la necessitat de veure què sentia el poble, com ara les processons amb el Santíssim, que es convertiren en els següents triomfants del *Corpus Domini*. Ja durant el segle xv s'iniciaren les primeres processons i festes del *Corpus Christi*. Com diu Chiffolleau, la missa dominical era també una pedagogia del poder, i en certa manera de l'Estat.⁵⁰

Cal no oblidar la importància que assoleix en aquest moment la multiplicació de les misses privades, molt pròpia de la individualització i multiplicació característiques de la baixa edat mitjana. Per atendre aquesta forta demanda de celebracions s'institueïen altars i capelles laterals. El seu desenvolupament suposa la forma essencial del culte als intercessors, forma privilegiada de relació de l'home amb Déu, revelador per excel·lència de l'aspiració dels fidels a una protecció, per la incertesa del món en què viuen, i de llur confiança en la intercessió dels sants i santes als quals s'adrecen.⁵¹

La devoció més estesa al Baix Llobregat durant les visites del patriarca Sopera era la de la santa Verge Maria. Els sants més populars eren per aquest ordre: sant Joan, sant Antoni, sant Pere, sant Jaume, sant Martí, sant Miquel... Hom constata un repartiment molt homogeni d'aquestes devocions per tota la comarca. La crida a la intercessió era al cor de l'expressió del sentiment religiós popular. Un sentiment que, encara a començaments del segle xv, tenia alguns trets propis del «paganisme» ancestral i de pràctiques idolàtriques, que les jerarquies i elits intel·lectuals cristianes intentaren absorbir i reconduir, donant-los una coloració cristiana.

Centrem-nos ara en l'espai litúrgic. Com explica Nicole Lemaître quant a la Ruerga,⁵² a les diòcesis catalanes les visites pastorals també mostren una política de la decoració amb la finalitat de bastir un espai litúrgic eficaç, on sostenir la fe a la comunió dels sants, exaltant la cort celeste al cel i sobre la terra a través d'imatges, relíquies i la reserva eucarística.

La visita transcriu la personalitat del visitador o bisbe que l'encarrega, i el patriarca Sopera era un entusiasta de l'esplendor del culte, cosa que veiem perfectament reflectida en els registres de visita de les parròquies del Baix Llobregat, on l'enumeració i la perfecta i completíssima descripció dels *utensilia* de culte no té parió amb cap altra visita de la baixa edat mitjana.

Després d'analitzar l'estat dels edificis i la decoració de les esglésies del Baix Llobregat durant les visites encomanades pel patriarca Sopera podem afirmar que ens trobem davant unes parròquies ben proveïdes en una data precoç.⁵³ Els edificis i els *utensilia* i *ornamentum* dels altars majors de les parròquies i esglésies suffragànies del Baix Llobregat es troben, en general, en molt bon estat. Aquest espai interior se'ns presenta com l'expressió d'una pastoral, són la manifestació d'un veritable programa pastoral (el del bisbe Francesc Climent i els seus visitadors), que té la intenció de fer ressaltar i donar més valor a l'altar i les cerimònies del diumenge o els sagraments. Intent

50. CHIFFOLEAU (gener 1988), p. 44.

51. PARAVY (1993), p. 565.

52. NICOLE LEMAÎTRE, «L'éveque et le décor du culte en Rouergue, XIVe-XVe siècles», *Cahiers de Fanjoux, Le décor des églises en France méridionale (XIIIe-mi XVe siècle)*, núm. 28 (1993), Toulouse, Privat, p. 19-38.

53. El mateix fenomen observa Ryckebusch amb relació a les parròquies de l'arquebisbat de Narbona a començaments del segle xv. FABRICE RYCKEBUSCH, «Décorer l'église: hiérarchie et fidèles en terre audoise, au XVe siècle», *Cahiers de Fanjoux, Le décor des églises en France méridionale (XIIIe-mi XVe s)*, núm. 28 (1993), Toulouse, Privat, p. 39-86.

d'aclarir i embellir els altars, amb la intenció d'enriquir el culte i la litúrgia per excitar i educar la devoció dels fidels. Aquest enaltiment de l'altar major s'acompanya també d'una diversificació del servei diví a les capelles i els altars, com ja hem explicat.

Sembla clar que el bisbe Spera (i els seus antecessors des del segle XIV) a través dels seus visitadors aconseguí la seva política de la decoració d'esglésies, capelles i altars, tendent a una revalorització de l'espai on oficia el sacerdot i a donar la màxima esplendor i solemnitat possible als oficis. Aquest espai renovat de l'església parroquial representava el lloc de la pràctica, l'expressió d'una pedagogia i el receptacle de les devocions populars.

Sembla també diàfan l'intent de reconduir la devoció popular perquè aquesta no caigui en la superstició i l'heretgia, primer amb les devocions a la Verge Maria i als sants com a intercessors privilegiats a través de la multiplicació de capelles i altars a l'interior de l'església; després intentant tenir sota clau els *utensilia* i *ornamentum* per evitar els robatoris dels fidels i el posterior comerç, els quals volien tenir a prop com a protectors, ja que es tractava de béns quasi sagrats; i, finalment, a través de la incipient devoció eucarística manifestada per via de l'adoració a l'hòstia sagrada en el moment de l'aixecament, que donarà lloc a noves devocions, com la del *Corpus Christi*, i a l'aparició d'aquesta festa i les processons amb el Santíssim.

En definitiva, tota la política pastoral del patriarca Spera sembla dirigir-se cap a la nova sensibilitat eucarística, que anticipa el Concili de Trento. Així doncs, l'Església que s'esforçaren a bastir els bisbes tridentins no és una creació del no res, troba les seves arrels en la reforma medieval, de la qual ha heretat a la vegada les certituds i les noves inquietuds de les quals fou l'expressió.⁵⁴

PER ACABAR...

A través d'aquest estudi hem intentat aportar llum nova sobre un grup de parròquies rurals de la diòcesi de Barcelona, les de l'actual comarca del Baix Llobregat, al primer terç del segle XV. Però també sobre la política pastoral del bisbe Francesc Climent. I tot això mitjançant, sobretot, una font molt rica, però encara força desconeguda a casa nostra: les visites pastorals. He intentat fer un estudi d'història local, però amb aspiracions d'història global, sobre la qual es puguin comprovar les hipòtesis plantejades.

Voldria aprofitar aquest espai per reclamar la publicació d'un corpus de constitucions provincials i sinodals i un repertori de visites pastorals (a l'estil de l'existent a França)⁵⁵ de les antigues províncies eclesiàstiques i diòcesis dels regnes de la Corona d'Aragó, que, pel que fa al cas de les visites de la baixa edat mitjana, es podria convertir en publicació sencera de les transcripcions, ja que són fonts excepcionals dins la documentació medieval europea. Tot això ens permetria millorar la comprensió de la història de l'Església de les antigues diòcesis dels regnes de la Corona d'Aragó que encara resta per fer.

54. PARAVY (1993), p. 168 i 214.

55. Gabriel le BRAS; François DAINVILLE; Jean GAUDEMET; Andrée LATREILLE [dir.] (a partir del 1977), *Répertoire des visites pastorales de la France. Anciens Diocèses (jusqu'en 1790)*, CNRS, recherche coopérative sur programme 206, 4 vol., Paris, 1997.